

A hódoltság-kori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei.

(Első közlemény.)

A hódoltság magyarsága a török uralom berendezkedése következtében szinte átmenet nélkül kiszakadt a nyugati keresztény közösségből, melynek már ötszáz év óta tagja volt s a régi keretek helyén, melyek korábban összefogták és a Nyugathoz kapcsolták, pár év alatt újakat talált maga körül. A hódító török faj itt is kiépítette saját intézményeit, melyeknek a magyarsággal közös eredetű politikai és katonai része a magyarság előtt ekkor már ép oly idegen volt, mint arab-perzsa szellemmel táplált lelki világa.

Kis és nagy dolgok egyaránt új politikai korszakot, gyökeres változást jeleztek. Az új közigazgatási és katonai beosztás megváltoztatta az országrész belső térképét, módosította vagy átalakította gazdasági és szellemi életét. Egyes helyek a változott viszonyok mellett hadi jelentőséget nyertek, mások a régit elveszítették; feleslegessé vált régi nagy kővárak átadattak a pusztulásnak, viszont várak épültek ott, ahol azelőtt arra nem volt szükség. Kereskedelmi és ipari gócpontok áthelyeződtek s új szint nyertek, új ízlések, keleti igények kielégítésére rendezkedtek be. Még a folyók folyása is megváltozott. Az új birtokosok várvédelmi célból több várnak régebben jól megművelt környékét mérföldekre terjedő körzetekben víz alá merítették, elmocsarasították, miáltal e helyek mezőgazdaságát területileg összevonták, lakosságát elköltöztetésre kényszerítették s itt és másutt, ennek új lakóhelyén, ethnographiai változásokat idéztek elő. A tervszerűen előkészített vagy hanyagul megengedett mocsarasodás a régebbi idők útrendszerét, távolságait is megváltoztatta. Had-seregek ép úgy, mint kereskedők karavánjai új utakat keresnek s esetleg csak kerülő úton hosszabb idő alatt érnek el oda, ahová régebben vagy újabban egyenes úton rövidebb idő alatt el lehetett érni; esetleg nem vállalkoznak egy útra, mert az az ő korokban vagy az ő ismereteik szerint nehezen járható volt: — csak példák arra, hogy útleírások, földrajzok adatai a hadtörténelemnek is milyen fontos szolgálatot tehetnek.

A hódoltság szinte kétszáz éven át szakadatlanul tartó harcainak követésénél, kutatásánál föltétlenül szükségünk van az egykorúak földrajzi ismereteire, leírásaira. Az oszmán-török irodalom több idevágó munkát tud felmutatni, melyek közül Evliā Celebi útleírását szemelvényes magyar fordításban is ismerjük.¹ Evliā Celebi kétségkívül a törökök legnagyobb utazója s a török birodalomról készült legrészletesebb török útleírás szerzője, kinek munkája könnyed elbeszélő formában egyesítette saját korának legfontosabb és legszükségesebb ismereteit. Műve azonban, elsősorban terjedelme miatt, nem volt alkalmas arra, hogy szélesebb körökben elterjedjen s az általános földrajzi ismereteket közvetítse. Erre a feladatra más, kisebb terjedelműek miatt könnyebben másolható s egyben szakszerűbb munkák vállalkoztak.

Az alábbiakban az oszmán-törököknek a magyar hódoltság területére és idejére vonatkozó egykorú ismereteit teszem vizsgálat tárgyává s az egyik legtartalmasabb földrajzi munkát bő szemelvényekben közvetlenül is ismertetni fogom.

Köztudomású, hogy az európai gyűjtemények — ide számítva a konstantinápolyiakat is — az idevágó török földrajzi munkáknak vagy negyven kézirati példányát őrzik. E példányokból a konstantinápolyi, bécsi, berlini és drezdai gyűjteményekben összesen tizenkét példánynak magyar vonatkozású² anyagát vettem át. Bár a különböző példányokat az egyes — főleg a konstantinápolyi — kézirat-katalogusok önálló műveknek, íróikat pedig önálló szerzőknek tüntetik fel, már szövegüknek egyszerű áttekintése által kétségtelenné válik, hogy legalább a Magyarországra vonatkozó részeket egyetlen ő-szerzőre lehet visszavezetni, kinek munkáját aztán a későbbi másolók vagy „írók“ a törökség újabb háborúi folyamán megismert vagy aktuálissá vált földrajzi adatok közbeszúrásával tették teljesebbé.

Az az ő-szerző, kinek nevéhez e földrajzi munkák távolabbi eredete fűződik, *Āsik Mehmed bin Hāfiz 'Ömer er-rūmī*, röviden *Āsik Mehmed*. Mint munkájában ő maga említi, Trapezuntból származik, ahol apja tanár (*müderris*) volt. Sokat vándorolt s hosszabb-rövidebb ideig különböző váro-

¹ Evliā Cselebi török világutazó magyarországi utazása, ford. Karácson Imre, kiadta a M. Tud. Akadémia, Budapest, 1904. és 1908.

² Egész terjedelmükben való feltárásukat és méltatásukat Franz Taeschnertől várjuk. Ide vonatkozó eddigi értekezései: Die geographische Literatur der Osmanen (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 1923. 50—80., 144. l.); Zur Geschichte der Džihānnumā (Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen, 2. Klasse, 1926. 99. l. (összefoglalva l. Franz Babinger: Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke, Leipzig, 1927. 200. l.)

sok bíróságainál teljesített szolgálatot. Utoljára, 1596-ban, Damaszkuszban állapotodott meg s négy évvel később, 1600 körül itt halt meg.

Földrajzi munkája, a *Menāzir-ul-'avālim*³ ('A világok képe'), mint a legtöbb hasonló tárgyú mohamedán munka, csillagászati földrajzzal kezdődik és csak ennek letárgyalása után fog a leíró földrajzba. Elsőnek a Föld folyóvizeit veszi sorra, először természetesen a Kelet, azután a Nyugat folyóit. A következő fejezetet a hévizek ismertetésének szenteli; itt a tatai, budai és a budai mezei gyógyvizekről (. . . *sahrā' Budīn*) szól.

A továbbiakban Kelet és Nyugat hegyeinek leírása után, a 95. b. lapon^{3a} kezdi el az egyes országok leírását, az arab földrajzírók — hellén eredetű — felfogása szerint *iklīmekbe* (zónákba) osztván azokat. Az első iklimbe Arábia, a másodikba Egyiptom, a továbbiakba Afrikának és Ázsiának Arábiához közelebb, aztán a mohamedán világnak Arábiától távolabb eső részei: Andalusia, Anatolia, a Kaukázus. Havā-rezm, Turkesztán, végül Róma és az egyes európai országok tartoznak.

Az egyes országok leírása folyamán ismételten foglalkozik a Balkánnal s Palánkához érve — melyet az 1594-ik évi győri hadjárat folyamán menet is jövet is érintett — áttér Magyarország leírására (279^a—284^b ll.). Ezután néhány ország (Tatárország, Oroszország) ismertetésével munkájának leíró földrajzi részét befejezi.

Befejező részében megint az égitestekről, majd az ásvány-, növény- és állatvilágról szól (az utóbbiak egyedeit arabul, perzsául, törökül és esetleg mongolul is megnevezi) s munkáját az emberfajok képességeinek és az emberi test szerveinek tárgyalásával zárja.⁴

Āšīk Mehmed, úgy látszik, csak egyszer, az 1594-ik évi

³ Kéziratai közül ismerem a berlini Staatsbibliothek, a konstantinápolyi Aja Szófia- és a Nūr-i 'osmānīje-könyvtár példányait.

^{3a} A berlini Staats-bibliothek kézirata szerint.

⁴ A berlini kézirat, kolofonja szerint, 'Āšīk Mehmed 1005/6.-ik években (= 1596. aug. 25.—1598. aug. 3.) készült munkájának egy másolata, melynek lemásolása 1036. zī-l-hidždze elején (1627. aug. 13.-án vagy pár nappal később) fejeztetett be. A kézirat 268. lapján olvasható szöveg-rész alapján arra lehet következtetni, hogy a munkának legalább egy része vagy tíz évvel a fenti dátum előtt fogalmaztatott meg; itt ugyanis ez áll: „most, azaz a 994-ik évben . . .” (ez az év az 1585. dec. 25—1586. dec. 11.-e közti időnek felel meg). Viszont igaz, hogy egy másik ilyen idő-megjelölése — „Konstantinápoly elfoglalása óta (munkája írásának idejéig) 149 (mohamedán) esztendő telt el” — a munka megírásának fent megjelölt időpontjával vág egybe.

győri hadjárat idején járt Magyarországon. Pártfogója, Kinali-zāde kíséretében, a hadsereg rendes országútján haladva jutott Tata alá, „melynek ostroma alatt a fatihát imádkozta“, majd Szentmártonba s végre Győr alá, ahonnan, a vár elfoglalását be nem várva, Székesfehérváron, Baranyán, Zomboron és Péterváradon át Szendrőbe ment. A hódoltság más útvonalait és török központját, Buda várát nem látta, Magyarországra vonatkozó munkája tehát csak részben alapszik közvetlen megfigyelésen.

Amennyire az idevágó, ismert kéziratokból megállapítható, Āšik Mehmed *munkájának fejlesztője vagy folytatója* jó félszázadon át nem akadt, míg végül a XVII. század második felében rövid egymásutánban két író tűnik fel, akik azt a saját műveikben, egyes részeiben szószerint, átvették. Ezek: *Ebū Bekir bin Behrām ed-dimiškī* (teljes nevén Ebū Bekir 'Abd-ullā bin Mehmed bin Mehmed bin Behrām), röviden (*Behrām*) *Dimiški* és *El-müterdžim*.⁵

Behrām Dimiški Damaszkuszban született és nevelkedett (innen mellékneve: *Dimiški* 'damaszkuszi'). Felnőtt korában került Konstantinápolyba, ahol Köprülü Ahmed támogatásával különféle hivatalokat nyert el. Aztán a keleti végeken szolgált, Aleppóban kádiskodott, 1102-ben (= 1690. okt. 5.—1691. szept. 25.) halt meg.

Munkája két fogalmazásban ismeretes. Az egyik *rész-földrajz*, csak az európai országokat ismerteti s ilyenképen Kjätib Čelebi⁶ földrajzi munkájának, a Džihānnumānak kiegészítőjéül tekinthető;⁷ a másik *teljes* és — keleti értelemben véve — önállóan fogalmazott, *befejezett kozmografia*.

⁵ Egy harmadikat is említeni lehetne: *Šehri-zāde Mehmed bin Müzehhib Sa'īdot* (meghalt 1178 = 1764/5), aki Ibrāhim mütefferika nyomdájára számára 1740 táján írt egy földrajzot, de ez célunk, a hódoltság török földrajzának ismertetése szempontjából érdektelen.

⁶ Élt körülbelül 1600-tól 1658.-ig. Rövid életrajzát l. Karácsonnál (Török Történetírók, III. k. 197.—199. ll.).

⁷ Így állapította ezt meg — a törökök földrajzi irodalmának általános kutatása alapján — F. Taeschner (l. h.). Én azonban ezt a munkát, a rész-földrajzot, — igaz, hogy pusztán a magyar vonatkozású részek vizsgálata alapján — egy másik személynek volnék hajlandó tulajdonítani. Erre két okom van. Az egyik az, hogy e munka III. Ferdinánd és IV. Mehmed békekötését, — ami pedig a Dimiški működésének általában tulajdonított időpontnál jóval korábbi keletű — mint egykorú eseményt említi. A másik ok pedig az, hogy e munka egy igen lényeges részben, épen szerkezetében különbözik állítólagos testvér-munkájától. A „rész-földrajz“ nem az útvonalak, hanem a kerületi beosztás alapján, tehát jobb szerkezettel és rendszeresebb fogalmazással adja Magyarországot leírását. Igaz ugyan, hogy a kevésbé jelentékeny

A Džihannumānak azt a részét, mely a Boszporustól keletre fekvő földek leírását foglalja magában, már az első török nyomda, Ibrāhīm müteferrika nyomdája kiadta (Sztambul, H. 1145 = Kr. u. 1732); a most szöbauforgó rész, amely — állítólag az előbbinek kiegészítése képen — Európa leírását tartalmazza, mindmáig kiadatlan.

Kéziratai közül ismerem azokat, melyeket 1924-ben a konstantinápolyi Nūrⁱ 'osmānīje-, az 'Umūmī-, a Millet- (vagy 'Alī Emīri-) és a Rāgīb pasa-könyvtárakban őriztek.

Említésre érdemes, hogy a legtöbb példány mellett *térképeket* is találunk. A térképek változó nagyságúak és léptékűek és különböző nagyságú területeket ölelnek fel. A konstantinápolyi kütübhāneⁱ 'umūnīje példánya a hódoltsági területről nyolc térképet közölt, ú. m. Szerém, Pozsega, Szekszárd, Buda, Győr, Kanizsa, Temesvár és Eger vidékéről („*memleket*“).

Erdélyt e kéziratok se szöveggel, se térképpel nem ismertetik.

Behrām Dimiški *teljes* földrajzi munkájának *Terdžüme^t džoğraffaⁱ kebīr* ('A nagy atlasz fordítása') a címe. A munka IV. Mehmed szultán felhívására készült. Konstantinápolyi kéziratai közül ismerem a Köprülü-könyvtár és a Hamīdīje-könyvtár⁸ példányait.

A munka beosztása a következő:

A bevezetés az elméleti ismereteket foglalja össze; általában szól a világmindenségről, a Földről, ennek a Naphoz való viszonyáról, az ebből kialakuló égövekről. Amerika felfedezésének és az újkori nagy utazásoknak elbeszélésével tér át a leíró földrajzba, a föld hegyeinek, folyóinak, majd Európának leírásába.

Európa leírását Norvégián kezdi s Dánia, Jütland, Finnország és a német tengerpart ismertetése után átcsap Erdélyre, majd a következő fejezetekben Magyarország, Szlavónia, Horvátország, Bosznia stb. ismertetését adja.

Hosszadalmasan írja le Sztambult és vidékét. A város történelmének ismertetésében visszamegy alapításának koráig; egyenkint elmondja a császárok, majd Konstantinápoly meghódítójától, II. Mehmedtől kezdve az oszmán-török szul-

adatok a két munkában azonosak, de a fent említett dátum és a szerkesztébeli eltérés szerintem oly fontos, hogy a két munkának ugyanazon személytől való származását kétségesse teszi.

⁸ Az utóbbi Karácson Imre is látta s róla a Századokban (1908. 455. l.) rövidebb ismertetést is közölt. Karácson a munkát Šejh mehmed bin Hasan „kéziratanak“ (eredeti munkájának? másolatának?) mondja s *Džihannuma-i Eoropa* ('Európa képe, földrajza') néven nevezi.

tánok történetét s ennek kapcsán részletesen ismerteti az udvari ceremóniákat, a hadsereg szervezetét és a török törvénykönyveket.

Ezek után a török birodalom afrikai és ázsiai hűbér-államait, aztán ismét Európa egyes országait, a nyugati államokat, majd a krími tatárok és kozákok földjét veszi sorra s végül Erdély, Magyarország és Szlavónia ismételt leírásával fejezi be munkáját.

‘Ašik Mehmeddel ellentétben, Behrām Dimiški munkája *Erdélyt és a független Magyarországot is ismerteti*. Erdély ismertetésénél a három nemzet (magyar, székely és szász), meg a hét vár fogalma zárt keretet szolgáltat előadásához; a fejedelemségnek az általa is kiemelt földrajzi egysége megóvja attól, hogy leírása itt is úgy szétfolyjon, ahogy a hódolt-sági területét vagy a független Magyarországé szétfolyik.

Erdély után röviden szól Felső (*Jokari*)- és Közép (*Orta*)-Magyarországról, aztán egy-egy önálló fejezetet szentel Szlavóniának (*Isklavōn*), Horvátországnak (*Horvāt memleketi*) és a tengerpartnak. E fejezetekben csak Szerém, Verőcze és Pozsega környékét ismerteti részletesebben; a nyugati részekről kevés mondani valója van, Horvátország és a tengerpart leírása néhány helységnek és folyónak megemlítéséből áll.

Térképek ennek a földrajznak szövegét is kísérni szokták. A Hamidije-könyvtár példányában folio-lapokon három nagyon szép térkép van, az egyik Erdélyt, a másik Magyarország középső és nyugati részét, a harmadik a Dráva-Száva között s az ezzel szomszédos nyugati és déli területeket ábrázolja.

‘Ašik Mehmed másik folytatója, *El-müterdzim*⁹ (a fordító, tolmács) az 1094-ik évben (= 1682. dec. 31—1683. dec. 19), talán Bécs utolsó török ostromának előkészületei alkalmával, megbízásból, sietve állította össze munkáját. Egyedül a drezdai Landesbibliothekban őrzött példányát ismerem.¹⁰ A munka, mely csak Magyarország leírását tartalmazza, újabb és mégis hézagosabb, mint bármelyik eddig ismerttetett kézirat. Szerzője sehol sem említi, hogy az általa leírt helyeket személyesen is látta volna. Eredeti részletei ellenére lépten-nyomon megállapítható róla, hogy a fentebb ismertett munkák egyik-másik példányát használta s hogy azokból több részt szóról-szóra átvett. A drezdai kézirat egyéb-

⁹ Eredeti nevét ismerem; ő így nevezi meg magát.

¹⁰ Babinger (i. m. 226. l.) ezt a munkát Behrām Dimiški földrajza (Terdzüme-i dżografja-i kebīr) egy részének tartja.

ként szintén későbbi, hiányosan másolt példány; hiányzanak belőle a térképek, melyekre több helyütt hivatkozik (*süretde mestür dir* „a térképen fel van tüntetve“). Vagy az is meglehet, hogy egy teljesen önállóan „átdolgozással“ állunk szemben, melynek szerzője ezeket a kifejezéseket is átvette forrásai-ból. Csupán egyetlen kijelentése érdemel különösebb figyelmet, az t. i., hogy Budát és tartozékait egy önálló — ezidő szerint ismeretlen — munkában írta le.

A fentebb érintett török földrajzok *forrásai* általában három csoportra oszlanak. A keleti országoknak s ezek régebbi történetének ismertetésénél arab és perzsa, a nyugatiaknál latin és esetleg görög, a török birodalom törökök-lakta részeinek és európai birtokainak — s ezek között a hódoltság területének — leírásánál pedig főképen török nyelvű munkák szolgálnak forrásul.

A mi szemünkben, a hódoltság történetének kutatásánál e földrajzi munkák *forrásmunkáknak* tekinthetők. Ebből a szempontból hármassal vonatkozásban jöhetnek szóba, ú. m. földrajzi, történelmi és ethnographiai vonatkozásaikban.

Általában vizsgálva e munkák Magyarországra vonatkozó *földrajzi* részeit, azt találjuk, hogy azok már az alapfogalmak értelmezésénél is határozatlanok és nem egységesek. Abban egyetértenek, hogy Erdélyt sohasem számítják Magyarországhoz, de már a „Magyarország“ (*Madžaristān, madžar memleketi* stb.) elnevezés alatt ugyanazon munkák is különböző helyeken hol csupán a független, királyi Magyarországot, hol pedig (Erdély nélkül) a Szávánál kezdődő történelmi Magyarországot értik.

Az ország további felosztásánál és ismertetésénél kétféleképp járnak el; Magyarországot, a Dunát véve alapul, északi déli részre osztják s az egyes részeket külön ismertetik; vagy pedig végighaladnak a főbb útvonalakon s ezek egyes pontjait aszerint írják le, amint azokat útközben érintik vagy megközelítik.

Az előbbi leírási módszer, amelynél a *Duna szolgál a felosztás alapjául*, abban leli magyarázatát, hogy a Duna folyásának Vác-dráva-foki észak-déli irányú szakasza e korszak térképein nyugatról keletre hajló ferde vonalat mutat, melynek alapján Magyarország — a török birodalom fővárosából tekintve — a Dunától délre és északra fekvő két részre oszlik. Zavar csak ott kezdődik, amikor e földrajzi felosztás következtében Magyarország földrajzilag és politikailag különálló egységeit összekeverik és például egy fejezetben, a Dunától északra eső Magyarország fejezetében Temesvárt együtt tárgyalják Nógráddal, esetleg Pozsonnyal. Szemléletük és áttekintésük még homályosabb és kuszább lesz a XVII. század

folyamán, mikor a már általuk is tudomásul vett kerületi kapitányságok — szerintük vazallus-országocskák — és a kuruc fejedelmek „Középső Magyarországnak“ fogalmával is dolgozni kezdenek. *Középső Magyarország (Orta madžar)* fogalma a XVII. század írói között Dimiškinél jelenik meg először. Ez az új hatalmi egység a Felvidék keleti részét, főképpen pedig a Thököly¹¹ uralma alá tartozó vidékeket jelentette.

A másik módszer abban áll, hogy a munka menetéhez *a hadsereg rendes országútjait vették alapúl*, melyeket sokszor maguk az írók is megjártak. Végighaladva ezeken az útvonalakon, leírják ezek egyes állomásait s alkalomszerűen jobbra-balra kitérve, ezek szomszédait. Ez a módszer az írókat állomásról-állomásra jól elvezeti. Amint azonban e részszel elkészülnek és vezérfonálul szolgáló nagy útvonalaik nem maradnak, bizonytalanul ide-oda cikáznak, sokszor csak pusztá helynevekért, melyekről alig van mondanivalójuk. Hogy a leíráshoz a katonai és közigazgatási kerületek már megszervezett egységei nyújtanak a legjobb keretet, csak kevesen veszik észre.

A következőkben az a kérdés merül föl, hogy a földrajz-írók az egyes földrajzi fogalmakkal kapcsolatosan mit tartottak érdekesnek és *mit találtak feljegyzésre méltónak*.

Megállapítható, hogy elsősorban a *katonai* és hadi szempont vezeti őket. A csatatereteket és a várakat minden esetben megemlítik s az utóbbiaknak fekvéséről, erődbeli értékéről, őrseregéről, a várak és városok jelentősebb épületeiről, a várak kapuiról, a džāmi'król is tájékoztatnak, de megbízható topografiai részletadatuk mégis kevés.

Sok adatot találunk bennük a hódoltsági terület *katonai és közigazgatási beosztására* vonatkozólag. Ezek között kiemelem a törökök legnagyobb közigazgatási egységeinek, a bejlerbejségeknek számára vonatkozó tudósítást, amelyből lényeges új ismereteket meríthetünk. Eddigi tudomásunk szerint a bejlerbejségek száma a hódoltság folyamán csak ötre emelkedett fel, még pedig akkép, hogy 1541-ben a budai bejlerbejség, 1552-ben a temesvári, 1596-ban az egrí, 1600-ban a kanizsai, 1660-ban a váradi szerveztetett meg. A tárgyalt kéziratok ezeken kívül még két rövidebb életű bejlerbejség-

¹¹ Thökölyt a törökök *orta madžar kralinak* ('a középső magyar föld királya') nevezték és szerintük maga Thököly is így nevezte magát (l. Karácsoni Imre: Török-magyar oklevéltár, 515. l.). Levéltári anyag segítségével azonban az *orta madžar* fogalmat jóval régebbi időkbe, már I. Rákóczi Györgynek a linczi békét megelőző hadműveleteinek korába vissza lehet vezetni. (A herceg Esterházy-levéltár török iratai).

ról, ú. m. a győriről és a pápairól¹² és két hosszabb életűről, a jenőiről és az újváiról emlékeznek meg. Az első két bejlerbejség fennállását ma is csak elbeszélő kútfőkkel tudjuk valószínűvé tenni, de az utóbbi kettőét már nagyszámú levéltári adat is bizonyítja.¹³

A keleti írónak az az általános jellemző tulajdonsága, hogy *előttünk jelentéktelen dolgokat túlozva híresnek, különösnek szeretnek feltüntetni*, s hogy ilyenekkel a nyugati írónál sokkal részletesebben foglalkoznak, a török földrajz-írónál is megállapítható. Valószínű, hogy ez a vonás idegen hatás alatt fejlődött ki náluk. Az a körülmény, hogy a jelentősebb helyeket, épületeket stb. kiemelik, még nem szorulna magyarázatra, mert földrajzírónál ez természetes. Egyes dolgoknál, tárgyakkal azonban feltűnően hosszasan időznek, így különösen egyes vidékek vizeinek, terméseinek, főleg gyümölcszeinek tárgyalásánál.

Már az arab geografusokról megállapítható, hogy a lakosság vízbeli ellátására, a vidékek gyümölcsstermésére figyelünk mindig kiterjed. Ennek oka náluk könnyen megtalálható. Az arab sivatagok és puszták mohamedán hitű írói számára mind a két dolog, úgy a víz, mint a gyümölcs, értéket és nevezetességet jelentett: ők, az ivóvízben és hévízben szegény forró égöv lakosai, kellemes lakóhelynek tartották azt a vidéket, ahol bőven akadt jó ivóvíz és a rituális mosakodás számára folyóvíz vagy épen természetes hévíz; s ugyancsak sokra értékelték a forró égöv egyik legfontosabb élvezeti- és élelmicikkét, a gyümölcsöt és az ezt termő gyümölcsfát, náluk az ingatlan értékadóját és sokszor a vagyon fokmérőjét.

Az arab példák és a mohamedán vallási nevelés hatása alatt a török földrajzírók is különös gondot fordítanak e körülmények kiemelésére. Szólnak a vidékek vizéről, mert őket, a sztambuli írókat is érdekelte, hogy a vallásos és a testi élet e fontos feltétele az egyes földrajzi pontokon milyen mértékben található fel, és szólnak gyümölcszeiről is, bár ezek az ő szemükben már aligha jelentettek oly becses értéket, mint az araboknál. Itt viszont egy másik ok hatott közre: a törökségnek egyszerű, kisigényű lelkiülete, mondjuk, naivitása, amely mindenütt talál valami rendkívülit, csodálatra méltót. Az egyszerű, szűkebb látókörű ember szemlélete ez, amely kis dolgokat megcsodál, nagyokat pedig nem vesz észre vagy nem ért meg.

¹² Győr 1594. aug.-tól 1598. márc.-ig, Pápa 1594. októbertől 1597. aug.-ig volt török kézen; 1685-ban történt ideiglenes török megszállásuk nem kerülhet szóba.

¹³ L. beszámolómat a berlini és drezdai gyűjtemények török nyelvű levéltári forrásanyagáról (Levéltári Közlemények VI. 259., VII. 53. 1.).

Részletesebb történelmi visszapillantást, tágabb politikai szemléletet, ethnographiai vonatkozásokat egyedül Behrām Dimiški munkájában találunk. A magyarság őstörténetére vonatkozó elbeszélése keleti mesékkal kevert nyugati forrásokra megy vissza s ezért különösebb értékkel nem bír. Azonban kúsza ismeretei és zavaros chronológiája dacára kiemelkedőnek tartom a *magyar-tatár rokonságra* vonatkozó közléseit, melyek azt bizonyítják, hogy e felfogást Dželālzāde Šālih mellett e korszak írói és olvasói közül többen vallották.

A magyar földről s az akkori *magyarság jelleméről* Behrām Dimiški szól legrészletesebben. Kitérései, melyekkel a magyarok szokásait, jellemét, vallási életét, politikai viszonyait világítja meg, figyelmet érdemelnek. Tisztán látja a korabeli magyarság politikai helyzetét, a magyarságnak királyához, illetve a bécsi kormányhoz való viszonyát. Hogy ezt, valamint a magyarság hangulatát közvetlen tapasztalattól vagy hallomásból ismerte-e, egyelőre nem lehet megállapítani. Mindkét eset lehetséges. A magyarságnak fékezhetetlenségét és a királyiak ellen érzett ellenszenvét a törökök nagyon jól ismerték s azt, amint a politikus budai pasáknak a királyi emberekhez intézett leveleiből tudjuk, a magyarság iránti bizalmatlanság fokozására felhasználni igyekeztek. Behrām Dimiški idevágó közlése pedig azt mutatja, hogy ez a vélemény a török hivatalos körökön kívül, szélesebb körökben el volt terjedve.

Behrām Dimiški az *erdélyi fejedelemség* helyzetét is elfogulatlanul ítéli meg: elismeri szabad fejedelemválasztójogát, mely a szultán részéről csak megerősítésre szorult. Fontosnak tartom még annak megemlítését, hogy az oláhokat (*Römā halki*, Róma népe) a rómaiak leszármazottjainak mondja, de azt írja róluk, hogy csak a fejedelemség (keleti és déli) határain találhatók.

A földrajzok azon történeti adatai, melyeket az egyes földrajzi helyek leírásával kapcsolatosan találunk bennük feljegyezve, általában csekélyebb értékűek. Íróik az elmondott eseményeknek nem voltak közvetlen tanúi, s amit közölnek, azt náluknál közvetlenebb elbeszélő kútfókból rendszerint már ismerjük.

Mindent összevetve kétségtelen, hogy egyedül Behrān Dimiški volt az, aki Āşik Mehmednek a XVI. század végén írott munkáját, többeknek lényegtelen átírása és módosítása után, jelentékenyen fejlesztette. Nélküle Āşik Mehmed könyve és a törökség földrajzi ismerete a hódoltság végén is az maradt volna, ami a XVI. század végén volt s ezért az, mint a

legterjedelmesebb és legszakszerűbb török földrajzi munka, kétségkívül figyelemre méltó.

Az alábbiakban tehát közölni fogom e munka Magyarországára vonatkozó részeinek fordítását, a jegyzetekben kiegészítve azt a különböző — korábbi és későbbi — földrajzi kéziratok jelentősebb eltéréseivel. Alapul a konstantinápolyi Köprülü-könyvtárban 1924-ben 173. sz. alatt őrzött példányt vettem. Ez a kézirat lapszámozatlan vaskos folio, melynek lapjai 12×24 cmes keretben adják a nesih-típusban sűrűn írt szöveget. Az írás egészen végig egy kéztől, bizonyos Jüsuf-tól való, aki a másolatot, mint azt a másolat záró fohászában megmondja, az 1108-ik (= 1696. júl. 31.—1697. júl. 19.) évben készítette.

*Behrām Dimiški Magyarországára vonatkozó leírása.
Hungaria szultánság leírása.*

Magyarországnak régen ez volt a neve. Azért nevezték Hungariának, mert, a 900. évben, egy Hunerik nevű király foglalta el.

Határai: nyugaton Moravia, Stíria, Isztria, mely földeket régebben Felső Pannoniának nevezték; északon Lengyelország, keleten Erdély, délen Szlavónia és Szemendre.

Ez az ország régen hetvenhárom részből állott, most hatvan részből áll; ezekből huszonhét rész a mohamedánoké, huszont a németeké.¹⁴ a többi hét pedig az erdélyi bejé.

Más szempontból az ország két részre, ú. m. felső és alsó részre oszlik. A felső a Duna tulsó partján terül el, Erdéllyel és Lengyelországgal határos; az alsó a Duna innenső része. Mindakettő részben a mohamedánok, részben a magyarok kezén van.

Az ország régi székhelye *Székesfehérvár*¹⁵ volt; itt koronázták a királyt. Mikor a mohamedánok e várost elfoglalták, a magyarok a koronát *Pozsonyba*¹⁶ vitték s királyaikat azóta ott koronázták. Jelenleg Pozsony városa, melyet Preszbergnek¹⁷ is neveznek, a magyarok fővárosa. Béctől tíz mil távolságra,¹⁸ a Duna partján épült kellemes város. Mikor Nemsze¹⁹

¹⁴ Több konstantinápolyi és a drezdai kéziratban: harmincyole az iszlám pádišah, huszonkettő a nemcse király uralma alatt áll.

¹⁵ A kéziratokban: *Istülni Belgrād.*

¹⁶ " " *Pöžon.*

¹⁷ " " *Presberk.*

¹⁸ A drezdai kézirat szerint: Béctől, Újvártól két-két konaknyira, Janíktól két, Esztergomtól három menzilnyire. — *Összefoglalva e helyütt adom a közleményben sűrűn előforduló hossz mértékek rövid magyarázatát:*

királya első alkalommal vezetett ide hadsereget, a várost fallal vette körül és nagy várrá tette. Pompás építkezésű város, akár Itália városai; levegője kellemes, környéke hegy és szőlőskert; számtalan gyümölcsfája, a Duna mentén sok kedves lugasa van, úgy hogy egész vidéke csupa park és kert. Amellett forgalmas kereskedő-város. Itáliából és Nemszéből sok kereskedő jön ide és itt nagy vásárt csap. A városban németül és magyarul beszélnek.²⁰

Felső Hungaria városainak leírása.

Hungaria egyik városának *Neuhausel*,²¹ egyik kasabájának *Nyitra*²² a neve. Ez a kasaba Újvártól hat óra járásnyira északnak fekszik. Jóllehet Nyitra a környéknek tekintélyes helye, vidékének védelmére erős vára régebben nem volt; de idő multával e kasabának és a vilájetnek védelmére az *Újvár*²³ nevű erős várat építették. Az elhunyt és Istenben boldogult Köprülü Mehmed pasa nagyvezér fia, Fādil Ahmed pasa nagyvezér a hidzret 1075-ik évében²⁴ Nemsze ellen hadat indított s 1074-ben²⁵ Újvárral néhány várat elfoglalt és meghódított. Újvár Komáromtól hat órányira van.²⁶ A két város

aršun = 24 újj, körülbelül egy rőf; hossza a mérés alá vett anyagtól függ; különböző anyagok (selyem, szövet, hajó) mérésére különböző hosszúságú aršunt használtak;

fersah = lóval egy óra alatt megtehető út; a mérték perzsa eredetű; náluk modern átszámítás szerint kb. 6250, az araboknál kb. 5760 méterrel volt egyenlő;

konak = egy nap alatt (nyolc órasi menettel) megjárható távolság; állomás; pihenőhely;

menzil = konak;

merhale = konak;

mil = kb. $\frac{1}{2}$ fersah;

zirā' = kb. rőf; hossza 65—76 $\frac{1}{2}$ cm. között ingadozik.

¹⁹ *Nemsze* vagy *Nemče*: a Habsburg dinasztia, illetőleg ennek birodalma; e birodalom alattvalója.

²⁰ A drezdai kéziratban még: Közéleben a Dunán egy híd van, melyen a komáromi szigetre lehet átmenni.

²¹ A kéziratokban: *Nöhösel*.

²² „ „ *Netria*.

²³ „ „ *Újvár*.

²⁴ 1662. aug. 16—1665. aug. 4.

²⁵ 1665. aug. 5—1664. júl. 24.; Újvár 1665. szept. 25.-én esett török kézre.

²⁶ A drezdai kéziratban még: Béctől négy, Pozsonytól két merhale.

között folyik a Duna. Hála Istennek, ebben a háborúban én, ezen sorok szerény írója is részt vettem.²⁷

Egy másik városának neve *Tirnava*.²⁸ Ez a város az érsek-püspök székhelye. Ez régebben Esztergomban székel, de mikor a mohamedánok Esztergomot elfoglalták, ezt a várost tette székhelyévé és most is itt székel. Ebben a városban egy nagyszerű medrese van. A város a Weissberg, azaz Fehérgy hegy néven ismert hegy közelében, a Moraviába vezető úton épült.

*Trencsén*²⁹ városa a Vág partján fekszik; a lutheránusok székhelye.

*Eperjes*³⁰ városának van egy vára, *Sárosnak*³¹ nevezik. Ez a város Rákóczi birtokában van s a Tarcal³² folyótól egy mīl távolságra fekszik. Három nyelvet beszélnek benne: a magyart, németet és lengyelt. Népe Luther vallását követi.

Egyik városát *Laukaskának*³³ hívják. Lakossága nyelvére nézve többnyire német, vallására nézve lutheránus. Itt egy nagyszerű templomot és az utasok számára szállóházat építettek.

*Galgóc*³⁴ városa a Vág partján fekszik. Közelében egy magaslaton erős vár áll. Régebben Thurzó³⁵ népe lakott itt, jelenleg Forgách népe bírja. Itt is három nyelvet beszélnek. Innen egy mīl távolságra különféle bajokat gyógyító hévizek vannak.

Kassa városa a Hernád közelében fekszik. Kassának is nevezik. Felső Hungariának fővárosa. Parancsnokát Nemsze küldi, de tüzérei magyarok s az összes hadiszer ezek kezében van. Ibrāhīm pasa budai vāli 1093-ban³⁶ ezt a várost elfoglalta és a kuruc bejnek adta; most is ennek kormányzása alatt áll. Népes kereskedőhely. Egyik oldala szőlő, kert és mező, a másik egy nagy hegy. Vizeit ezerféle virág díszíti. A város egyik oldalán egy nagy folyó folyik. Vára háromszoros. A város házai kőből épültek, mindegyiknek külön forrás-

²⁷ Ugyanígy több konstantinápolyi és a drezdai kéziratban is.

²⁸ A kéziratban: *Tirnāva*.

²⁹ „ „ *Trānskīn*.

³⁰ „ „ *Eberiš*.

³¹ „ „ *Zārōš*.

³² „ „ *Tarsā*.

³³ „ „ *Lōkaskā*.

³⁴ „ „ *Kōlkōdž*.

³⁵ „ „ *Tōrzon*.

³⁶ 1682. jan. 10.—dec. 30. Kassa fellegvárát Thököly hadai 1682. júl. 20.-án, városát ugyanazok, török segítséggel, aug. 14.-én kerítették hatalmukba.

yize van. Összes utcái kővel vannak burkolva. Közepén egy templom áll, ennek tetején egy nagy óra van.

Tokaj városának, mely a Tisza és Bodrog közelében épült, szintén kellemes szőlőhegye és látképe van.³⁷

Várad, erős vár, Hungaria és Erdély kulcsa. Tőle egy mil távolságra hévizek vannak, melyek különféle bajok ellen szolgálnak orvosságul. Környékének lakosai azt tartották, hogy ez a vár a mohamedánok ellen Iszkender-szerű védőbástya; ezek az emberek nem tudták, hogy az 'Osmán-dinasztia, Mohamednek — üdvözet neki — különös kegyeltje, már annyi rendkívül erős várat hírnevétől megfosztott és uralma alá hajtott. Váradról azt hitték, hogy a mohamedánoknak ellenáll — s a šehinšáhnak egy szolgája, Alī serdār-pasa, a pādišāh parancsára, 1070-ben³⁸ negyven napi ostrommal bevette s a hitetlenek kormányára alól vidékével együtt felmentette. E várnak hét varoša van, valamelyikben a hét minden napján vásár van. A város belsejében, bő folyóvízzel, a Sárga Kőrös³⁹ folyik, előtte terjedelmes mező, sok kert és szőlő van. A város összes varošaiból⁴⁰ 20.000 katonát soroztak.

Ungvár, az Ung folyó mellett fekszik. Közeliében van (Čartik?) és Zemlén⁴¹ vára.

Szatmár, a Szamos partján erős vár.

Fülek,⁴² magas hegy tetején álló vár.

Szeged,⁴³ a Tisza partján, vára van. A mohamedánok 1596-ban foglalták el.

*Eger*⁴⁴ vára az Eger folyó közelében áll. Vára erős, levegője jó, városa virágzó.⁴⁵ A közelében fekvő Erla⁴⁶ várát 1500-ban a mohamedánok elfoglalták s abba egy pasát helyeztek; s hogy Nemsze a keresztényeknek segítséget ne küldhessen, az oda vezető utakat elzárták. Eger a mohamedán

³⁷ A drezdai kézirat, hasonlóan rendszertelenül, felsorol még néhány észak-magyarországi helységet, de szintén különös értékű adatok nélkül.

³⁸ 1659. szept. 18.—1660. szept. 5. — Várad 1660. aug. 27.-én került török kézre.

³⁹ A kéziratokban: *Sari Keres*.

⁴⁰ A perzsa eredetű *šehir* szót a magyar 'város' szóval fordítom, a magyarból átvett *varoš* ('várkerület, külső város') szót a fordításban is török alakjában (*varoš*) használom.

⁴¹ A kéziratokban: *Zemlín*.

⁴² " " *Fülek*.

⁴³ " " *Segedin*.

⁴⁴ A kéziratokban: *Egri* vagy *Egre*.

⁴⁵ A konstantinápolyi kütübháne-i 'amümiye példánya még: Aki Konstantinápolyhoz van szokva, itt jól érzi magát, mert a mezőt egy kedves patak szeli, olyan, mint Kjäğid-häne patakja.

⁴⁶ Úgy látszik, Erlaut külön helynek gondolta. Az évszám is téves: Eger elvétét fentebb helyesen jelölte meg.

határvonalon álló, művelt magyar város. Vára erős. Egy kis folyó, mely a mezején folyik, a vár falához kanyarodik. — Budától négy menzilnyire fekszik. A vár kerülete nagyobb, mint Galatáé; akkora, mint Fındıklıtól Tersāne.⁴⁷ A várai III. Mehmed, a „győzelem atyja”⁴⁸ foglalta el.⁴⁹

Debrecen is nagy város, de vára nem igen szilárd.⁵⁰

Temesvár vára a Temes partján fekszik. Kasabája két részre oszlik; a keletit *fehér mesdzidnek* (*ak mesdzid*), az északit Temesvárnak nevezik. Vára mély árku, úgyhogy szigetnek látszik; környéke megközelíthetetlen nádas és mocsár. Belső vára mögött a Temes vízből tó képződött. E fölé hídát építettek. A várnak három kapuja van, ú. m. a belgrádi, nyugat felé a nyugati kapu és egy a mezők felé. Erre a nagy terjedelmű mezőre Belgrádból, a Dunán átkelve, három nap alatt lehet eljutni. Egy bejlerbej székel benne, aki a mohamedánok ra^cājāira vigyáz; az adóügy és a többi dolog intézésével is ő van megbízva.

Bandžakta,⁵¹ Temesvár alá tartozó kis kasaba.

Arad, palánk Temesvártól egy menzilnyire keletre, a hegyek között; a gyulai kadához tartozik; mellette folyik el, Becskerek felé, a Maros folyó.

Denta, palánk Temesvártól délre, a Berzava folyó mellett.

Abaron (?), palánk Versectől és Dentától dél felé, egy menzilnyire.

*Harām*ⁱ *džedid*, az előbbtől egy menzilnyire. Džedid-et (ó, öreg) az ugyanazon vidéken fekvő Harāmⁱ *atiktől* (*atik*: új) leendő megkülönböztetés végett írtam.

Džakova,⁵² kadā-központ Pancsova és Versec között.

Lippai sandžak, Lippa Temesvártól három menzilnyire, Jenőtől nyugatra, a Maros közelében Erdély határán fekszik.

Jenői sandžak, Temesvártól északra fekszik. Jenő várát 1068-ban⁵³ Köprülü Mehmed pasa nagyvezér foglalta el.

⁴⁷ Fındıklı és Tersāne, Konstantinápoly perai, illetőleg galatai részének egy negyede, egymástól vagy tizenöt perenyire fekszik.

⁴⁸ Ezt a jelzöt (*eb-ul-feth*) Eger megvételéért kapta. Egy másik mellékneve *Egri fātih* ('Eger megvívója').

⁴⁹ A vár ostromának érdektelen leírását elhagytam.

⁵⁰ A drezdai kéziratban és több konstantinápolyiban még: A város a haremejnⁱ šerifejn [t. i. a két szent város, Mekka és Medina] vakfja.

⁵¹ Pancsova? Pankota?

⁵² A mai Csákovár.

⁵³ 1657. okt. 9.—1658. szept. 28. Jenő vára 1658. szept. 2.-án került török kézre.

*Becskekerek*⁵⁴ Belgrádból látható s a Dunán átkelve, Temesvár felé menet, egy nap alatt elérhető. A Temes vízében, egy szigeten áll; mellette a folyó kétfelé ágazik és sárga-virágos nagy mocsarat képez. Föléje két helyen függő hídát építettek. A Tiszán leúszó hajók ez alatt járnak el.

Csanád Mehmed pasának kegyelemre megadta magát, majd ismét a hitetlenek kezére jutva, 1007-ben⁵⁵ Saturdži pasa által foglaltatott el újból.⁵⁶ Környékének Nagylak, Fendlak, Csakova és Szemlak⁵⁷ nevű várai Temesvártól egy napi útra, Szeged irányába esnek.

A gyulai sandžak. *Gyula* várát a közelében fekvő (Bánya?) és *Világos* nevű várakkal együtt Pertev pasa foglalta el 974-ben.⁵⁸ A tőle keletre, egy menzilynire fekvő *Arad* (?) palánkot a Kőrös nevű folyó veszi körül. Népe többnyire bosnyák.

Szolnok, kasaba, erős vára van. Mellette folyik el a Tisza és a Zagyva, mely a Hlatvan nevű vár és kasaba mellett is elfolyik. Szolnok vára a Belgrád-egri útvonaltól egy órányira áll, 5600 oszlopon álló erődítménye van. Ennek két kapuja van, az egyiknek *egri kapu* a neve.⁵⁹ A Zagyva folyó a várat nyugatról érinti, körülfolyja s azután a vár alsó részén tóvá szélesedik.

Heves, kasaba Szolnoktól egy menzilynire, Egertől három óra járásnyira.

⁵⁴ A Nür-i 'osmānīje-könyvtár egyik kéziratában még: *Modava* sandžak Szendrőtől délre a Dunának Temesvár felé eső oldalán, innen fél merhalére, a parton fekszik. Alatta szemközt áll *Güverdžinlik* [= Galambóc]. *Lika*, *Modava* alá tartozó palánk. Minthogy hegyei és szölei a Dunától távolabbra esnek, vize kútvíz. Alatta fél-merhaléra áll *Nakva*, egy rombadőlt vár. *Vaskapu*, innen egy menzil. Ez a Dunának egy sziklás része, melyen a hajó csak egy ponton tud áthaladni. *Iršova* a Duna temesvári oldalán egy kadā. A *Vaskapu* [keleti] nyílásán van a havasalföldi határ sandžakbeje, keleti része ezen sandžak alá tartozik. Mehádiának Černa nevű folyója, mely a Dunába folyik, ezt metszi. Erdélytől 'Abd-el-mu'emin hódította el.

⁵⁵ 1598. aug. 4.—1599. júl. 25. — A vár 1598. szept.-ben került török kézre.

⁵⁶ A konstantinápolyi kütübhāne-i 'umūmīje példánya szerint: független (müstakill) sandžak .

⁵⁷ A kéziratban: Nāk, Fendlāk, Œakva és Semlok.

⁵⁸ 1566. júl. 19.—1567. júl. 7. Gyula vára 1566. szept. 1.-én került török kézre.

⁵⁹ A konstantinápolyi kütübhāne-i 'umūmīje példánya szerint még: A másiknak belgrádi kapu a neve. Ez kőkapu, Murtedā pasa építette; tetejére egy erős hangú órát tétetett... Bektaš pasa a városban egy džami't és egy fürdőt építtetett. A város lakossága a Zagyva vizét használja ivóvízüil.

Bács,⁶⁰ Buda és Szeged közé esik. 1620-ban a mohamedánok foglalták el s azóta mindmáig ők kormányozzák.

Pest, Budával szemközt, a Duna partján, kellemes síkságon épült, de ma félig romokban hever.

Kalocsa is kellemes kasaba. Területe sziget, *Derjā*nak nevezik.

Titel a Tisza partján Szerém alá tartozó vár; a folyótól egy menzilyire, magas hegyormon épült.

*Zombor*⁶¹ egy merhaléra észak felé, a Duna partján fekszik. Belgrádból Eger felé menet, a Dunán átkelve Bácska síkságán víz között épült városka. A kasaba földből van építve, várfala nincs, de a hitközség számára imahelyül szolgáló džāmi, továbbá fürdő és vásártér van benne.⁶² Bácsból Zombor, Zombortól Szeged, ettől Csongrád, ettől Szolnok egy-egy merhale távolságra fekszik.

Csongrád Szolnokhoz tartozik.

E felső résznek még néhány kasabája van, de ezek említését rövidség okából mellőztük.

Dr. Fekete Lajos.

⁶⁰ A drezdai kéziratban: *Bāčka*.

⁶¹ A kéziratban: *Sömbör*.

⁶² A konstantinápolyi kütübhāne-i 'umūmije példányában még: Hogy ivóvíze keserű, Gāzi Ġirāj gāzelje bizonyítja.